

УДК 811.16.2'373.2(477.43)

А. О. Коханська*аспірант кафедри української філології
Хмельницького національного університету
e-mail: alla_kokhanska@ukr.net*

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ РІЧКИ ЗБРУЧ

У статті розглядається лексико-семантична структура власних назв басейну річки Збруч (лівої притоки Дністра); також подаються загальні географічні дані та коротка інформація про значення річки в історії України. Гідроніми аналізуються за семантикою твірної основи, визначаються способи їхнього словотвору, етимологія (зокрема народна) та мотиваційні особливості.

Ключові слова: гідронімія, власна назва, семантика твірної основи, народна етимологія, мотивація.

Річка Збруч — ліва притока Дністра, яка протікає Подільською височиною та є межею між Тернопільською та Хмельницькою областями. Довжина Збруча сягає 247 км, площа басейну — 3350 кв. км. Бере початок із джерел поблизу села Щаснівка Волочиського району Хмельницької області. В межах Хмельницької області протікає територією Волочиського, Городоцького, Кам'янець-Подільського та Червоногородського районів [3, с. 24].

Річище пролягає за меридіаном з півночі на південь і через це ще з давніх часів Збручеві постійно випадала роль кордону. У X ст. Галичина разом зі своєю східною межею — Збручем увійшла до складу Русі. Згідно з Кревською унією (1385 р.), по річці пройшла лінія, яка розмежовувала Галичину і Поділля — зони володінь Польщі та Литви. Після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) Австро-Угорщина отримала частину Галичини, тож по Збручу проліг східний кордон між її новими володіннями та Поділлям, що перебувало тоді під владою Росії. У роки української революції протиборчі сторони не раз переходили Збруч, аж поки тут остаточно встановили кордон, що проіснував до початку Другої світової війни. 1941 р. німці по річці провели кордон Генерального Губернаторства, так звану «лінію дискрипту». 1944 року радянські війська перейшли Збруч, і відтоді він пе-

рестав бути державним кордоном. Сьогодні річкою проходить адміністративно-територіальна межа між Хмельницькою і Тернопільською областями України (див.: [6]).

На берегах річки-кордону постала рекордна кількість фортифікаційних споруд. Перші укріплення виникли ще у княжу добу. Згодом, посилюючи експансіоністський рух на «креси» та обороняючись від татарів і турків, на Збручі зводила твердині польська шляхта — дотепер збереглися залишки замків у Токах, Сатанові, Скалаті, Сидорові, Збрижі, Скалі-Подільській, Кривчому, Чернокозинцях, Кудринцях, із яких майже всі мають статус пам'яток національного значення.

Метою дослідження є лексико-семантичний та етимологічний аналіз власних назв найбільших приток річки Збруч у межах Хмельницької області.

Основні завдання дослідження: визначити семантику твірної основи, мотивацію, додаткові лінгвістичні й екстралінгвальні характеристики та проаналізувати способи творення власних назв приток річки Збруч.

Предметом дослідження є етимологічні, лексико-семантичні та мотиваційні особливості досліджуваних гідронімів.

Об'єкт — гідронімія басейну річки Збруч.

У «Словнику гідронімів України» зафіксовано 12 приток Збруча. Комплексне дослідження цих назв відсутнє, хоча етимологія окремих гідронімів висвітлена у працях С. Д. Бабишина, С. О. Вербича, Н. М. Торчинської і М. М. Торчинського, М. Т. Янка та інших топонімистів.

Етимологія, семантика твірної основи, мотивація гідронімів, екстралінгвальні відомості про їхні денотати подаються у вигляді словникових статей.

Бовванець — р., л. Збруча л. Дністра; між рр. Самець і Турівка; протікає через н. п. Видава, Бронівка, Сарнів, Куровечка, Завалійки, Федірки, Мирівка, Поляни (Вл). Варіанти н.: **Бовенець, Бовенец, Бовенець, Болванець**. Н. походить від *бовван* — «кам'яні стовпи-останці», які утворилися в долинах притоки Збруча внаслідок вивітрювання і нагадують кам'яних ідолів, яким поклонялися стародавні слов'яни [9, с. 71; 12, с. 54], пор. *бовван* — «у язичників статуя, що зображає бога; ідол» [8, т. 1, с. 206]. На думку С. О. Вербича, гідронім вторинний до незасвідченого мікротопоніма (ороніма) **Бовванець* < *бовван* +

суф. *-ець*. Пор. з назвою г. *Бовван* на Закарпатті (СГУ 60) < апелятива *бовван* з аналогічним значенням, як і в укр. діал. *болвани*, *болгане* — «велике каміння», болг. *болван* — «скеля», чеськ. *Balvan* — «т. с.», слвн. *balvan* — «брила» [5, т. 1, с. 218].

Бутова долина — потік, п. *Збруча* л. *Дністра*; між рр. *Кривенька* та *Вільховий потік*; Хмельницька обл. [СГУ]. На думку С. О. Вербича, складена н: *Ботова* < антропоніма *Бот* (пор. споріднені ойконіми *Ботова*, *Ботово* в різних регіонах Росії та Білорусії (Vasmer RGN I, 517), пол. *Botowo* (SG I, 343), також особове ім'я ст.-пол. *Bata*; SSNO I, 237) і *Долина* < ГТ *долина* — «широка низовина; низовина між двома горами; заболочена низовина» [2, с. 21–22].

Бугайка — р., л. *Збруча* л. *Дністра*; між рр. *Медведівка* і *Рудка*; на нашу думку, л. *Ошуки* л. *Збруча* л. *Дністра*; протікає через с. *Тарасівка*, *Курівка* (Гр). Н. виводять від *бугай* — «болотяний птах» [5, т. 1, с. 276], тобто **бугайка* — «річка, де водяться бугаї» [2, с. 24]. Н. М. Торчинська та М. М. Торчинський припускають, що н. походить від зоолексеми *бугай* — «бик» [9, с. 81].

Грабарка — р., л. *Збруча* л. *Дністра*; між рр. *Самець* і *Потік Млинський*; протікає через н. п. *Кушнірівська Слобідка*, *Клинини*, *Гонорівка*, *Рябіївка*, *Маначин*, *Бальківці*, *Користова*, *Волочиськ* (Вл). Н. є вторинною до незасвідченого топоніма *Грабарка* (пор. ойконіми *Грабарка* на Волині, а також у колишніх Брестській і Гроденській губерніях Росії), мотивованого апелятивом *грабарка* — «артіль землекопів із тачками», «земляна робота» [4, т. 1, с. 320]. Аналогічні гідроніми засвідчені в басейнах Горині, Прип'яті, Тетерева [2, с. 46]. Пор. також *Грабарка* — р., л. *Жилки* п. *Случі*, н. якої походить від назви дерева *граб*.

Збруч — р., л. *Дністра*; протікає біля н. п. *Щаснівка*, *Збручівка*, *Ожигівці*, *Соболівка*, *Вочківці*, *Волочиськ*, *Мислова*, *Канівка*, *Тарноруда*, *Постолівка*, *Зайчики* (Вл), *Жаглівка*, *Сатанівка*, *Сатанів*, *Кринцілів* (Гр), *Романівці*, *Голенищеве*, *Кузьминчик*, *Гусятин*, *Боднарівка*, *Криків*, *Шидлівці*, *Сокиринці*, *Збриж*, *Долинівка*, *Гуків*, *П'ятничани*, *Мала Бережанка*, *Пукляки* (Чм), *Підпилип'я*, *Подоляни*, *Ніверка*, *Шустівці*, *Чорнокозинці*, *Мілівці*, *Кудринці*, *Завалля*, *Вітківці*, *Збруч*, *Ісаківці* (Км). Варіанти н.: *Podorcze* (1772), *Podchorcze* (1786), *Podhorce* (1804), *Zbrucz*, *Podhorze* (1883), *Zebroncze*, *Zebrowcze*, *Збручъ*, *Подгорець*, *Подгорце*, *Подгорче*, «з луків *Збручі* (*zwanuch Zbruczami*)» [СГУ]. Довжина — 244 км [КРВУ]. Більшість науковців етимологізує гідронім від діал.

збруч — «болото, багно», оскільки річка справді витікає з болотистих луків, які називаються «збручами» [1, с. 3; 9, с. 56; 12, с. 144]. Інші дослідники н. виводять від *бруя*, *бруїти* — «текти, струмувати» [10, т. 2, с. 85; 12, с. 144]. Пор. також корінь *пруч* — пручатися, «чинити опір кому-небудь, відбивати чийсь напад, роблячи різкі рухи ногами, руками, всім тілом» [8, т. 8, с. 364], оскільки біля Збруча неодноразово велися бої та відбувались сутички. За народною етимологією, гідронім бере початок зі слов'янських часів, але тоді вона носила н. *Боруч*. Коли в людей запитували, куди вони йдуть, то чули у відповідь: «За Боруч». З часом дві літери зникли і утворилася назва річки — *Збруч*. Ще одна народна версія пов'язує гідронім із назвою племені «борани», яке проживало на території Східної Галичини в районі Медоборів. Від нього пішли н. річки *Збруч* та міст Збараж, Зборів і, можливо, Борщів. Паралельна н. — локативний дериват, мотивований ГТ *гора*.

Киззя — потік, л. *Збруча* л. *Дністра*; протікає через н. п. *Бурти* (Чм), *Добровілля*, *Кізя*, *Адамівка*, *Параївка*, *Кізя-Кудриницька* і *Завалля* (Км). Варіанти н.: *Кизя* (1825), *Kizia*, *Kisia*, *Казя*, *Кізя*, *Кіза* [СГУ]. Довжина — 32 км [КРВУ]. Одностайної думки щодо походження н. немає. С. О. Вербич вважає, що гідронім вторинний щодо ойконіма, а власна н. *Кізя* — результат онімізації фонетично видозміненого прикметника *козій* — «козячий», в українській діалектній мові «козячий». Форма ж *Киззя* відбиває фонетичну трансформацію, аналогічно як у *гілля*, *зілля* [2, с. 77]. На думку С. Д. Бабишина, н. мотивована зоолексемою *коза* (ще з часів трипільської культури існував такий тотем, про що свідчать зображення кози в оздобленні посуду того періоду) [1, с. 31]. Н. М. Торчинська та М. М. Торчинський припускають, що, можливо, у н. відбито якість води; пор. *кіз*, *кізяк* — «послід свійських тварин» [9, с. 228]. Пор. також ГТ *кізівер* — «круте узгір'я, яке можна орати зверху вниз» [4, т. 2, с. 242].

Керниця — пот., л. *Збруча* л. *Дністра*; між рр. *Темна* і *Дубовецький*. Варіанти н.: *Керниця*, *Kiernica* [СГУ]. В основі н. — гідрографічний термін діалектного походження *керниця* — «колодязь» [9, с. 226], пор. також *керниця* — «джерело, криниця», *керниці* — «в'ямки з джерелом, де набирають воду» [2, с. 75], пор. бойк. *керниця* — «джерело; джерело під горою; криниця в полі» [4, т. 1, с. 347].

Муха — р., л. *Збруча* л. *Дністра*; між рр. *Ушука* й *Мушка*, нижче смт. *Сатанів* (Гр); тече через н. п. *Вільхівці* і *Кузьминчик*, гирло побли-

зу с. *Гусятин* (Чм). Варіанти н.: *Mucha, Olychowka, Ольхова, Ольховка, Рудка, Тарнорудка, Muszka, Rudka, Tarnorudka* [СГУ]. Довжина — 14 км [КРВУ]. Імовіріше, що н. мотивована давньослов. **тих* зі значенням «запліснявіле» [9, с. 324; 12, с. 238]. За народною етимологією, н. виводять від зоолексеми *муха*, яка, імовірно, відбиває особливість річки — «вода дзвенить, як муха», однак мовознавці спростовують це припущення.

Ольховка — р., л. *Збруча л. Дністра*; між рр. *Ушука* й *Мушка*, нижче смт. *Сатанів* (Гр); тече через н. п. *Вільхівці* і *Кузьминчик*, гирло поблизу с. *Гусятин* (Чм). Мабуть, те саме, що і *Муха*. Н. походить від *вільха* — «листяне вологолюбне дерево або кущ родини березових» [8, т. 1, с. 675].

Ошука — р., л. *Збруча л. Дністра*; між рр. *Рудка* і *Муха*; протікає через с. *Гречана* (Вл), *Липівка*, *Бубнівка*, *Курівка*, *Жаглівка* (Гр). Варіанти н.: *Oszuka, Szukaj Woda, Оцука, Оцзука, Ушука*. Лексико-семантичний дериват від незасвідченого *ошука* < *ошукати* — «обманути» [4, т. 3, с. 84], тобто семантику основи гідроніма мотивує ознака «така, що змінює русло» або «річка з течією, що пересихає», тобто «оманлива» [2, с. 114]. Інші топонімісти етимологізують н. від старослов'янського *ошую* — «по лівий бік, ліворуч, ліва притока» [1, с. 34; 12, с. 304].

Тарнорудка — потік, л. *Збруча л. Дністра*; між рр. *Гнила* й *Ошука*; протікає через с. *Рінна* і *Тарноруда* (Вл). Варіанти н.: *Tarnorudka, Тарнорудка* [СГУ]. В основі н. — місцевий гідрографічний термін зі значенням «рудка, заросла терном» [9, с. 456]. На думку С. О. Вербича, гідронім є дериватом із суфіксом *-ка* від суміжного ойконіма *Тарноруда* — двоосновне утворення (за допомогою інтерфікса *o*) від *терен-* і *руда* — «ржаве болото» або *руда* — «коричнева» (про відтінок ґрунту) [2, с. 162].

Шандрова — р., л. *Збруча л. Дністра*; протікає через с. *Тарасівка*, *Сатанівка* (Гр). Варіант н.: *Шондрова* [СГУ]. Довжина — 12 км (КРВУ). Походження н. незрозуміле [9, с. 502]. С. Д. Бабишин н. пов'язує з лексемою *шандра* — «шлях, дорога» [4, т. 4, с. 483]. На думку С. О. Вербича, гідронім є утворенням з посесивним суфіксом *-ов(а)* від антропоніма Шандро [2, с. 185].

Шукайвода — р., л. *Збруча л. Дністра*; між рр. *Самець* і *Сновида* (колишній Проскурівський повіт) [СГУ]. На нашу думку, те саме, що й *Бугайка*. Варіанти н.: *Buhajka, Szukajwoda, Шупайвода, Шупайвода* [СГУ]. Н. утворилася шляхом лексикалізації форми II особи однини

наказового способу від дієслова *шукати* й апелятива *вода* [2, с. 188]. Семантику гідрооснови н. мотивує, напевно, ознака «річка, яка пересихає; річка з ледь помітним руслом» [1, с. 30; 9, с. 510; 12, с. 382].

Отже, гідронімія басейну *Збруча* представлена створеними відносно недавно назвами, про які у пам'яті народу міститься певна інформація. Особливістю цього гідронімікону є відсутність одностайної думки щодо походження назви та її мотивації, а також наявність у більшості гідронімів варіантів народної етимології.

Твірними основами для гідронімів басейну *Збруча* виступали інші топоніми, місцеві гідрографічні терміни й апелятиви. Перетворення їх у назви гідрооб'єктів здійснювалося переважно шляхом суфіксації та гідронімізації апелятивів.

На подальше дослідження чекають як назви інших приток *Дністра*, так і мікрогідронімія краю (назви непротічних вод, джерел і криниць, заболочених місцевостей тощо).

Список умовних скорочень

- Вл* — Волочеський район
- Гр* — Городоцький район
- ГТ* — географічний термін
- діал.* — діалектний
- Км* — Кам'янець-Подільський район
- КРВУ* — «Каталог річок і водойм України»
- л.* — ліва протока
- н.* — назва
- н. п.* — населені пункти
- пор.* — порівняти
- п.* — права притока
- п. н.* — паралельна назва
- р.* — річка
- СГУ* — «Словник гідронімів України»
- Чм* — Чемеровецький район

Список використаної літератури

1. Бабишин С. Д. Топоніміка в школі / С. Д. Бабишин. — К.: Радянська школа, 1962. — 122 с.
2. Вербич С. О. Гідронімія басейну Середнього Дністра: Етимологічний словник / С. О. Вербич. — Луцьк: Терен, 2009. — 236 с.

3. Говорун В. Д. Річки Хмельниччини / В. Д. Говорун, О. О. Тимошук. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2010. — 240 с.
4. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. — Т. 1–4. — К.: Наукова думка, 1996–1997.
5. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1982–2007. — Т. 1–5.
6. Косоріз Ю. Два береги Збруча / Ю. Косоріз, О. Крушинська, Д. Малаков. — К.: Грані-Т, 2008. — 104 с.
7. Словник гідронімів України / укладачі: І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. — К.: Наукова думка, 1979. — 779 с.
8. Словник української мови: в 11 т. — К.: Наукова думка, 1970–1980.
9. Торчинська Н. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області / Н. М. Торчинська, М. М. Торчинський. — Хмельницький: Авіст, 2008. — 549 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер; [пер. с нем. с доп. О. М. Трубачева]. — М., 1964–1973.
11. Швебс Г. І. Каталог річок і водойм України: навчально-довідковий посібник / Г. І. Швебс, М. І. Ігошин, Є. Д. Гопченко. — Одеса: Астропринт, 2003. — 392 с.
12. Янко М. Т. Топнімічний словник України: словник-довідник / М. Т. Янко. — К.: Знання, 1998. — 432 с.

Коханская А. А.

*аспирант кафедры украинской филологии
Хмельницкого национального университета
e-mail: alla_kokhanska@ukr.net*

ГИДРОНИМИЯ БАССЕЙНА РЕКИ ЗБРУЧ

Резюме

В статье рассматривается лексико-семантическая структура названий рек бассейна Збруча (левого притока Днестра); также подаются общие географические данные и краткая информация о значении реки в истории Украины. Гидронимы анализируются по семантике образующей основы, определяются способы их словообразования, этимология (в том числе народная) и мотивационные особенности.

Ключевые слова: гидронимия, имя собственное, семантика образующей основы, народная этимология, мотивация.

Kokhans'ka A.

Postgraduate student of Ukrainian Philology Department

Khmelnitsky National University

e-mail: alla_kokhanska@ukr.net

HYDRONYMIYA OF THE ZBRUCH RIVER BASIN

Abstract

The article deals with lexical and semantic structure of Zbruch basin proper names (left tributary of the Dniester) and serves the general geographic data and a summary of the importance of the river in the history of Ukraine. Semantics generatrix basis, determined by means of their derivation, etymology (including traditional) and motivational features of hydronyms are analyzed. The study is the lexical and semantic and etymological analysis of the proper names of the major tributaries of the river Zbruch within Khmelnytskyi region. The main problems are: defining the generatrix semantics of the base, the motivation, additional linguistic and extralinguistic characteristics and examining the ways of creating the proper names of the Zbruch river tributaries. The subject of the study is etymological, lexical and semantic and motivational features of the hydronyms investigated. Hydronymiya of the Zbruch basin is presented by recently established names, which in people's memory contains certain information. The peculiarity of the Zbruch basin hydronymiya is no consensus on the origin of the name and its motivation, and the presence of folk etymology options in most hydronyms. Generating bases for Zbruch basin hydronymikon were the other place names, local hydrographic terms and common nouns. Their conversion to the hydroobjects names was carried out mainly by suffixation and hydronymization. The names of other tributaries of the Dniester and microhydronymiya of the region (the names of stagnant waters and wells, wetlands, etc.) are waiting for further investigation.

Key words: *hydronymiya, proper name, generatrix foundation semantics, folk etymology, motivation.*

Надійшла до редакції 01.06.2015